

Halvan was the old name of the present-day city of Sarpol-e Zahab in the west of the country. The purpose of this study is to investigate the cultural, religious and civilizational situation of Helwan to the antiquity and importance of this city and the reasons for the attention of rulers and kings to this region, despite the important Islamic cultural and civilizational works including Ahmad Ibn Ishaq and dozens of historical monuments. Many pilgrimages in the Islamic era and more attention of the rulers to this region and the ancient road and the Silk Road that passes through this city, has been the point of connection between Iran and Mesopotamia and the Western world. The present study seeks to answer the question Has it been in a different position? The research hypothesis is that Helwan, due to its strategic and border location, the land route of pilgrimage to Atbat and Hajj, has a special status and has attracted the attention of the rulers. The research method is descriptive and analytical. Findings show that the border and strategic location, the relationship with neighboring civilizations and favorable climatic conditions have led to the migration of tribes to the region. At the beginning of the heavenly invitation of Islam, the people of this region welcomed the Islamic invitation with open arms and it was of great ethnological importance and included various ethnic groups with different religions.

مروری بر اهمیت جایگاه حلوان در دوره اسلامی با تکیه بر آثار و فرق مذهبی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۱۸

سلطانمراد مهکی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱/۱۹

محمد رضا شهیدی پاک^۲

محمد دشتی^۳

چکیده

حلوان نام قدیم شهر سرپل زهاب کنونی در غرب کشور بوده. در پیشینه تاریخی جدای از مستندات مشابه که در پژوهش اشاره شده، تاریخ‌نگاری حلوان به این سبک به طور مستقل بدون سابقه است. هدف از پژوهش حاضر این است که با بررسی اوضاع فرهنگی، دینی و تمدنی حلوان به قدمت و اهمیت این شهر و علل توجه حکام و پادشاهان به این منطقه چه بوده است، با وجود آثار مهم فرهنگی اسلامی و تمدنی از جمله احمد بن اسحاق و دهها اثر تاریخی، زیج‌های فراوان در عصر اسلامی و توجه بیشتر حاکمان به این منطقه و جاده باستانی و راه ابریشم که ازین شهر میگذرد، نقطه اتصال ایران به بین‌النهرین و دنیای غرب بوده است. پژوهش حاضر در صدد پاسخ به این سؤال است که چه عواملی باعث توجه به ناحیه حلوان به عنوان یک جایگاه در ادوار مختلف بوده است؟ فرضیه پژوهش اینست که حلوان به دلیل موقعیت استراتژیک و مرزی آن، راه زمینی زیارت عتبات و حج، از جایگاه ویژه برخوردار بوده است و توجه حکام را به خود جلب نموده است. روش پژوهش توصیفی و تحلیلی، می باشد. یافته‌های پژوهش نشان می دهد، موقعیت مرزی و سوق الجیشی، ارتباط با تمدنهای همجوار و شرایط اقلیمی مناسب باعث مهاجرات اقوام به منطقه شده است. مردم این ناحیه در آغاز دعوت آسمانی اسلام با آغوش باز پذیرای دعوت اسلامی بوده اند و به لحاظ قوم شناسی اهمیت زیادی داشته و اقوام گوناگون با مذاهب مختلف را در خود جای داده است.

واژه های کلیدی: بین النهرین، پیشینه، جایگاه، زهاب، زیج

^۱گروه تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

^۲گروه تاریخ، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

^۳گروه تاریخ، واحد قم، جامعه المصطفی، قم، ایران

شهر حلوان سرپل ذهاب امروزی یکی از شهر های باستانی در غرب ایران در ناحیه جبال و زاگرس مرکزی و در خط اصلی جاده ابریشم که آثار باستانی، فرهنگی و دینی با قدمت زیاد را در خود جای داده است، در تاریخ حلوان یکی از راه های مناسب برای مطالعات فرهنگی و تاریخی بررسی آثار بجا مانده در تاریخ شهر است سوالاتی از جمله نقش آثار فرهنگی و تمدنی در اهمیت و ترقی فرهنگ و تمدن این مردمان در دوره اسلامی و همچنین عوامل اصلی توجه بیشتر حکام به این منطقه از جمله سوالاتی هست که مورد بحث و بررسی و تحلیل قرار می گیرد در مراحل پژوهش علاوه بر مطالعات کتابخانه ای از مصاحبه، مشاهده آثار تاریخی موجود در محل شهر حلوان و از تاریخ شفاهی مردم شهر استفاده شده است. یکی از ویژگی خاص این پژوهش استفاده از منابع تاریخی و سفرنامه های سیاحان داخلی و شرق شناس بوده که از منطقه عبور کرده و آثار تاریخی و جغرافیایی و تاریخ شفاهی شهر خود را براساس شواهد خود ثبت نموده اند. بر این اساس در این نوشتار سعی شده تا جغرافیایی تاریخی سرپل ذهاب بر اساس منابع تاریخی و پژوهش های معاصر مورد بررسی قرار بگیرد بنابراین بررسی آثار باستانی و تاریخی این منطقه به دلیل سابقه طولانی از نظر فرهنگی، تمدنی و قرارگیری بر سر راه باستانی اکباتان به بابل و در دوره اسلامی راه زمینی حیج و عتبات عالیات ضرورت فراوان داشته است. و با توجه به قدمت، موقعیت جغرافیایی و استراتژیکی آن و قرار گرفتن بر سر راه ابریشم، شرایط اقلیمی مناسب در زمان های مختلف از درجه اهمیت بالایی برخوردار بوده؛ تا جایی که «هرتسفلد» به خاطر موقعیت استراتژیکی و مواصلاتی، از آن به «دروازه آسیا» یاد می کنند. که بعد ها با مهاجرت اقوام مختلف به این شهر و داد و ستد از لحاظ تجاری توسعه یافته است و در دوره ساسانی و اوایل دوره اسلامی رونق فراوان یافت. هدف از طرح این پژوهش شناساندن و معرفی شهر بخاطر قدمت و درجه اهمیت و جایگاه ممتاز و آثار تاریخی و دینی و مذهبی این منطقه به خوانندگان و کشف روابط این مردمان با تمدن های دیگر و همچنین جاده باستانی و راه ابریشم و عتبات که واسطه اتصال فلات ایران به بین النهرین و سایر نقاط دنیای غرب است. روش پژوهش در این مقاله توصیفی و تحلیلی، بوده در پژوهش حاضر آشنایی با آثار باستانی

و تمدنهای قدیم موقعیت شهر، فرهنگ و تمدن مردمان این دیار و رشد و ترقی و شکوفایی شهر مد نظر قرار گرفته و نشان میدهد به دلیل بحران های وارده در مقطعی از زمان، تنزل و رکود می یابد و در دوره ای دیگر به دلیل توجه حاکمان و ساخت مجدد ترقی پیدا میکند که ذکر این موارد از مباحث اصلی ذیل میباشد که خوانندگان با این مباحث مواجه خواهند شد .

۲. پیشینه تاریخی حلوان: در خصوص پیشینه باید گفت که برخی از مورخین دوره اسلامی در آثار خود گزارشهایی در باره تحولات فرهنگی و تمدنی ارائه کرده اند با اینهمه به صورت مستقل در این خصوص پژوهشهای محدودی صورت گرفته است به عنوان نمونه مانند: صوره الارض ابن حوقل ، المسالك و الممالک، ابن خردادبه ، ، تاریخ یعقوبی، کرمانشاه و تمدن دیرینه آن و جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان.. ایرج افشار... تمام منابع تنها به تاریخچه بسیار مختصر از تاریخ حلوان اکتفا نموده و در همه این منابع هر کدام به تنهایی اشاره ای به علل و عوامل فرهنگی و تمدنی و قدمت حلوان نموده و در بخش خاصی به موضوعات این منطقه پرداخته اند حال در پژوهش حاضر به طور کامل و مدون به بررسی و تحلیل آثار مهم و موقعیت فرهنگی، دینی و تمدنی حلوان در ادوار و اعصار مختلف می پردازد و مستقل نگارش شده در این قسمت تعدادی از مهمترین و موثرترین کتابهایی که نقش بیشتری در شناخت تاریخ حلوان قبل و بعد از اسلام به ما می دهند به عنوان نمونه آورده شده است که مزیت آن ها این است که در منابع دسته اول بیشتر آنها موضوعات مشترک از نقل وقایع به ما میدهند که تواتر خبری آنها بر صحت وقایع آن صحنه می گذارد و در منابع دیگر که توسط مولفان معاصر است نیز به بیشتر اوضاع کلی شهر از قدیم تاکنون و مقایسه آنها با هم و تاثیر اسلام بر منطقه پرداخته است. و مقالات و پژوهشهایی که در مورد شهر قدیمی حلوان مطالبی نگاشته اند تمام موضوعات و مباحث در وقایع تاریخ اسلام در حلوان را یکجا مد نظر قرار نداده اند . از جمله ۱. سرنخهای جدیدی از رویدادهای تاریخی در سرپل ذهاب در اواخر هزاره سوم ق.م با نگاهی به نقش برجسته آنوبانی نی کمال الدین نیکنمایی که در این مقاله یکی از آثار باستانی حلوان را بررسی نموده است اما در مقاله حاضر به طور کلی و مختصر مباحث فرهنگی و دینی حلوان در طول تاریخ مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. که

خوانندگان محترم می‌توانند با وضعیت تمدنی و فرهنگی حلوان به طور اجمال و مختصر آشنا شوند ۲. جغرافیای تاریخی حلوان: صباح فنبری و صباح خسروی زاده ۳. پژوهش‌های ایران‌شناسی، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۷ (از ص ۳۷ تا ص ۵۶) از خلمان تا آلون سرگذشت چهارهزارساله یک جاینام باستانی سرپل‌ذهاب ایرج رضائی ۴-پیشنهادی بر کاربری بنای زیج منیژه در ایالت خالویتیس مجله علمی پژوهش در عمران، معماری و شهرسازی (سال پنجم شماره ۱۵ / ص ۲۴ - ۱۵ صبا غلامی . ۵. ادبیات کتیبه ای: بازنگری بر کتیبه اشکانی سرپل ذهاب: گودرز گیویا گودرز اردوان دکتر سیروس نصرالله زادهعضو هیأت علمی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری) (از ص ۱۵۷ تا ۱۷۵ با ۶- بررسی باستان شناختی بخشی از شاهراه خراسان بزرگ:گردنه ی پاطاق یا «در بند مادی»مصطفی ده پهلوان که در همه این مقالات مولفان اطلاعات ارزشمندی در اختیار ما قرار داده اند اما به طور مستقل تمامی مباحث در یک مقاله نیامده همه در یک موضوع خاص فعالیت پژوهشی داشته اند

هر کدام از این مقالات و مجلات به بررسی یک مورد آثار باستانی مثل کتیبه اشکانی و یا گردنه پاطاق و یا یک زیج و یا جاده و جغرافیای تاریخی حلوان به صورت تخصصی و موردی پرداخته اند ویژگی بارز این پژوهش که وجه تمایز آن از سایر مقالات مشابه در این موضوع هست، اینست که بررسی تاریخ فرهنگی و تمدن حلوان در دوره زمانی مذکور با رویکرد اسلامی مورد ارزیابی قرار گرفته و در کنار آثار آمده همچنین نگارنده چون خون اهل و ساکن این شهر است از نزدیک با اماکن و آثار بجا مانده و اوضاع فرهنگی روبه رو بوده و با تکیه بر استنادات معتبر مکتوب و شفاهی به بیان مطلب می‌پردازد و با نشان دادن تصاویری از نقشه شهرو و نمودار فراوانی آثار و جمعیت در دوره های تاریخی رویکرد جدیدی به وجود آورده که خواننده با توجه به نقشه راه به مفهوم و اهداف موضوع پی ببرد و به نتیجه زود هنگام برسد ..

۳. اهداف و ضرورت پژوهش

۴. پرسش و فرضیه

این مقاله در پی پاسخگویی به این پرسش بر آمده است که جایگاه حلوان در آغاز تمدن بخصوص دوره زمانی عصراسلامی و سده های اولیه تمدن اسلامی چگونه بوده است و به عبارتی تاثیر و اهمیت حلوان در مناسبات ایران و امپراتوری های غرب از جمله روم و یونان و تمدن بین النهرین چه بوده است؟^۲. این شهر چه نقشی در سرنوشت حکومت های اسلامی ایفا نموده؟ و فرضیه آن این است که حلوان بخاطر موقعیت استراتژیک و اقلیمی مناسب و بنابراین وجود جاده باستانی و راه مواصلاتی و دروازه ورودی به فلات ایران از موقعیت نظامی و بازرگانی برخوردار بوده و با حکومت های قدیم و همجوار از این طرق مبادلات داشته و راه مواصلاتی بوده است لذا برای حکومت های اسلامی از اهمیت فراوان برخوردار بوده است .

۵. روش تحقیق

روش پژوهش در این مقاله بر اساس رویکرد تحلیلی ، توصیفی می باشد که با استفاده از منابع و داده های باستان شناسی و میدانی در قالب فرضیه های تحلیلی بررسی و تبیین شده است و صحت و سقم داده های تاریخی را مورد سنجش و کاوش قرار داده است.

تصویر ۱: موقعیت کرمانشاه در نقشه ایران ۱۴۰۰، از نگارنده

تصویر ۲: موقعیت حلوان (سرپل زهاب امروزی) در نقشه استان کرمانشاه ۱۳۹۹ از

نگارنده

در آمد

سرپل زهاب با توجه به سابقه شهر شهر نشینی و یکجا نشینی چند هزار ساله خود همواره تعداد زیادی از مردم را در دل خود جای داده از پاتیر بسیار کهن با قبایل لولو بی تاحلوان پر جمعیت که پایتخت سلسله بنو عنازیان بود همگی نشان از وجود مردمانی با فضایل متفاوت و از نژادها و فرق مختلف در این شهر می دهند در این شهر مشاهیر و عالمان بزرگی با لقب حلوانی زندگی کرده اند که در زلزله قرن چهارم زیر خاک مدفون شده اند در دوره اسلامی عالمان و محدثان و سادات بزرگی داشته که مفاخر شهر بوده اند که در این پژوهش اشاره شده است و همچنین از ایلات و طوایف مهم و قبایلی که در طول تاریخ بوده اند نام برده شده است . این دیار همواره موطن نام‌آورانی در زمینه علم و دانش بوده علمای بسیاری به حلوان منسوب‌اند، که در متن می خوانید اکثرا از عالمان قرن چهارم و پنجم هجری قمری بوده اند و در حلوان بدنیا آمده اند . (نگارنده ، ۱۴۰۰)

۶. حلوان در آغاز ورود اسلام

در سال ۶۴۰ و به قولی ۶۴۱ یا ۶۴۲ میلادی/۲۱ یا ۲۲ هـ. ق سلسله ی ساسانی با بیش از ۴۰۰ سال حکومت در نتیجه جنگ نهاوند که اعراب آنرا فتح الفتوح نامیدند منقرض شد از آن پس با پیشرفت اسلام در شرق، ایرانیان به مرور به دین اسلام گرویدند و تاریخ ایران زمین تا چند سده ی متوالی با تاریخ اسلام در آمیخت. (افشارسیستانی ، ۱ / ۳۸۱) عرب ها پس از جنگ جلولاء، حلوان را در سال شانزدهم هجری فتح کردند و غنایم زیادی در حلوان بدست آوردند (رضایی ، ۱۴ / ۲) در فتح حلوان خلیفه دوم مقرر داشت که گردنه حلوان را «عقبه ی» سرحد کشور (سواد) عراق عرب قرار دهند. در فتوح البلدان آمده است «جریر بن عبدالله بجلی حلوان را به صلح گشود. (بلاذری، ۱ / ۴۲۶) سپس سعد ابن ابی وقاص، جریر را همراه عزره بن قیس بن غزیه بجلی بر حلوان گمارد و آنگاه جریر رهسپار دینور شد لکن آن را فتح نکرد ولی قرماسین (کرمانشاه) را به صلحی همانند صلح حلوان بگشود» عرب ها با لشکر کشی های پی در پی دیگر شهرهای ایران را تسخیر کردند به هر حال غلبه عرب ها بر ایران از جمله کرمانشاهان و حلوان در هدایت نور اسلام میسر گشت ولی کشاکش بین

دین اسلام و آیین های رایج ایران چون زر تشتی، مانوی مزدکی، عیسوی، یهودی و بودایی چهار صد سال به طول انجامید. در تمام این مدت موفقیت با اسلام بود (صفا، ۱ / ۱۰).

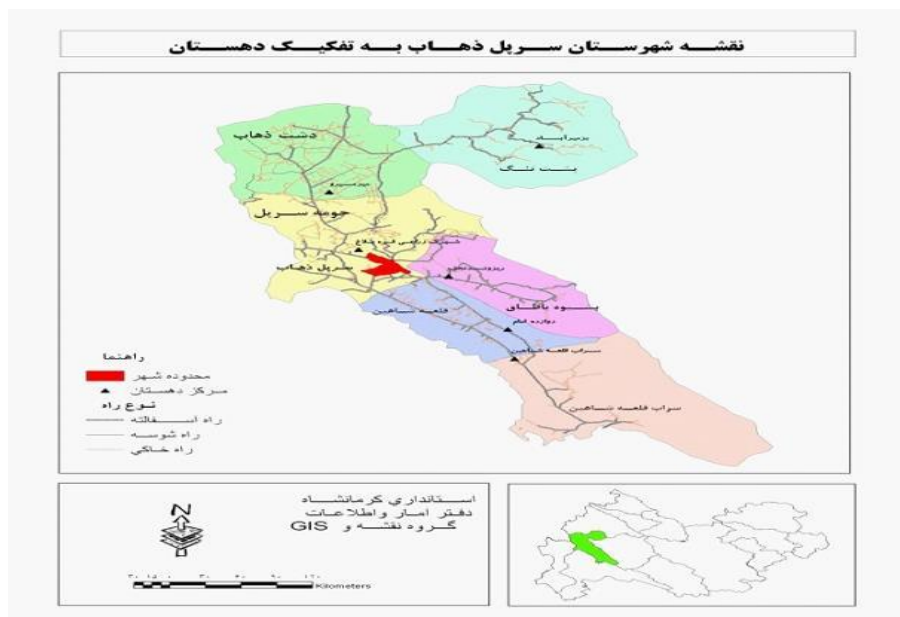
۷. تبارشناسی و واژه‌شناسی شهر حلوان و زهاب :

حلوان کلکسیون از واژه‌های ایران باستان و نام حلوان در کنار این واژه‌ها و در دل این آثار باستانی ثبت شده و همین جایگاه حلوان در صحنه آثار تاریخی و فرهنگی دلیل بر تبار بسیار باستانی واژه حلوان است که در ادوار مختلفی در مورد شهر حلوان به کار رفته که اهمیت و جایگاه واژه حلوان در مقاله مستقلی که مختص به اهمیت جایگاه حلوان در تاریخ محلی است آمده است. کلمه زهاب در لغت به معنای آب مقطر، خوب و هم‌چنین به معنی چشمه و منبع آب آمده و ظاهراً این شهر به علت چشمه‌سارها و سراب‌های فراوان، به زهاب مشهور شده است. نام دیگر این ناحیه سرپل است که از نام پلی بر روی رودخانه الوند در ۱۲ کیلومتری زهاب اخذ شده و نام امروزی این شهر سرپل زهاب می‌باشد و این شهر طبیعتی بسیار زیبا دارد. قدمت این شهر به زمان مادها می‌رسد (یعقوبی و همکاران، ۲ / ۴۵). قزوینی در اواخر قرن هفتم و حمدالله مستوفی در میانه قرن هشتم آن را شهری متروک توصیف می‌کنند. آن‌ها مناطق اطراف رشته‌کوه زاگرس را به خاطر موقعیت کوهستانی آن، جبال می‌نامیدند. مقدسی جبال را در شرق عراق و غرب خراسان توصیف می‌کند و حلوان را دورترین جای آن در طرف عراق می‌داند. (مقدسی، ۲ / ۶۰۴) حلوان نام یکی از شهرهای مهم دوره ساسانیان است که بنای آن را به قباد ساسانی نسبت می‌دهند (مستوفی، ۱ / ۱۱۶). جغرافی نویسان قدیم حلوان را در اقلیم چهارم و در آخرین حد جبال ذکر کرده و آن را به‌عنوان دروازه عراق توصیف نموده‌اند گاهی در آنجا برف می‌بارد و بر قله کوه‌هایش همیشه برف است انار آنجا در همه جهان بی‌مانند است و انجیر آن بسیار نیکو می‌باشد و از این رو آن را شاه انجیر می‌گویند پیرامون آنجا چشمه‌های گوگردی بسیار است که مصرف دارویی دارد. (حموی بغدادی، ۱ / ۲۱۵).

۸. موقعیت فرهنگی و جغرافیایی حلوان در طول تاریخ

جغرافی نویسان باستان، این شهر را در اقلیم چهارم و در آخرین حد جبال و یکی از حدود کرمانشاه و عراق عرب آورده‌اند (قزوینی، ۱۹۶/۲). حلوان چون یکی از ایستگاه‌های شاهراه معروف

خراسان-تیسفون بود، اهمیت ویژه ای در تاریخ ایران دارد. علاوه بر موقعیت تجاری ممتاز، جایگاه نظامی و دینی آن نیز قابل توجه است. به گونه ای که این شهر یکی از پایگاههای نظامی و نقطه های مقاومت ساسانیان علیه مسلمانان بود. به استناد اکتشافات باستان شناسی و اشاره های منابع تاریخی، حلوان مرکز زیست سه دین زرتشت، مسیح و یهود بوده است. مهاجرت عربهای مسلمان به این شهر در دراز مدت باعث رونق تجاری بیشتر شهر شد. با گسترش اسلام در ایران، فریضه حج بر اهمیت شاهراه خراسان - بغداد دو چندان افزود. حلوان تا زمان آل بویه (۴۴۸-۳۲۰ق) آنقدر بزرگ شد که جغرافی نویسانی مثل اصطخری، ابن حوقل و مقدسی آن را در شمارشهرهای بزرگ و آباد ذکر کرده اند. قرن هفتم همزمان با حمله مغول روند ویرانی شهر تسریع شد. تا اینکه قزوینی در اواخر قرن هفتم و حمدالله مستوفی در میانه قرن هشتم آن را شهری متروک توصیف می کنند. آنها مناطق اطراف رشته کوه زاگرس را به خاطر موقعیت کوهستانی آن، جبال می نامیدند. مقدسی جبل را در شرق عراق و غرب خراسان توصیف می کند و حلوان را دورترین جای آن در طرف عراق می داند. (مقدسی، ۲/۶۰۴).

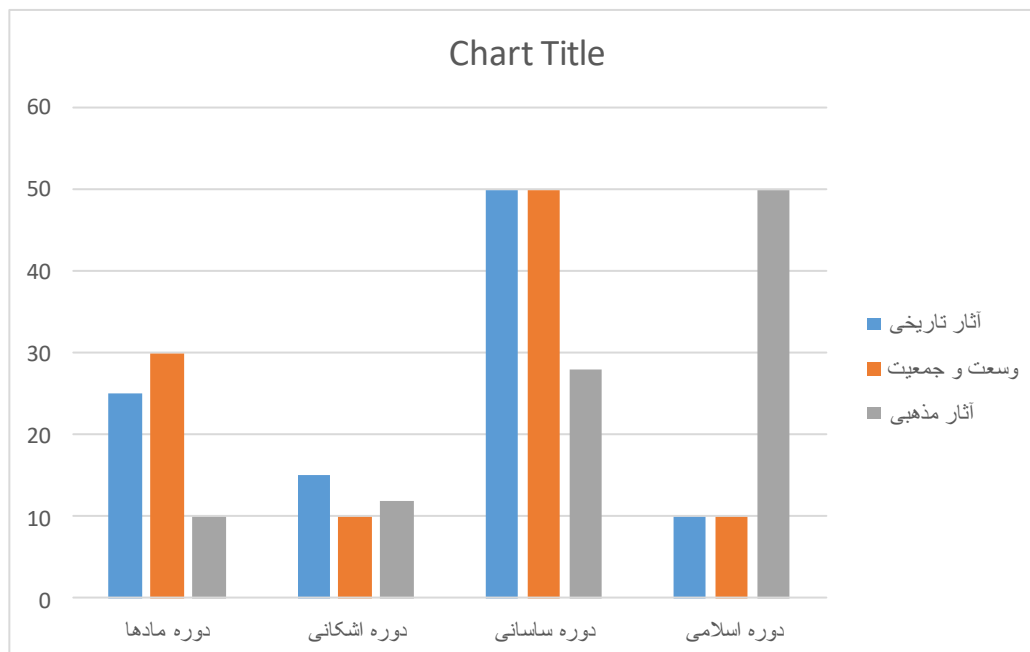

تصویر ۳: نقشه حلوان (سرپل ذهاب امروزی) از نگارنده ۱۳۹۹

۹. تخمین کمی جمعیت حلوان بر اساس گزارش های تاریخی

آمار کمی دقیق از جمعیت حلوان در طول تاریخ وجود ندارد اما از گزارش های سیاسی ، اقتصادی و حوادث طبیعی مانند سیل و زلزله که حلوان همواره کانون آن ها بوده است ، برآورد کلی جمعیت حلوان نسبت به سایر شهرهای هم تراز حلوان امکان پذیر است . بنا به این گزارش ها حلوان سابقه شهر نشینی چند هزار ساله دارد ، از پاتیر بسیارکهن با قبایل لولویی تاحلوان پر جمعیت که پایتخت سلسله بنو عنازیان در دوره اسلامی در زمان سلسله خاندان محلی حسنویه بود ، همگی نشان از وجود جمعیت بسیاری از مردم با ویژگی های متفاوت و از نژادهای مختلف در این شهر است . سوانح طبیعی، و نظامی لشکرکشی های فاتحان و آشوبهای داخلی که عامل عمده توقف هر شهر است در سابقه تاریخی حلوان بسیار چشمگیر است به طوری که می توان تاریخ مستقل برای آن ها نوشت . حداقل دو زلزله معروف در سال ۳۴۷ق و ۵۴۴ق در تاریخ این شهر ضبط شده است. بیماریهایی مثل وبا و طاعون زمانی جمعیت این شهر را بشدت تحت تأثیر خود قرار داده اند و به طور قطع از جمعیت آن کاسته اند به طوری که در زلزله ای که در سال ۵۴۴ق در حلوان رخ داد بسیاری از مردم کشته شدند . و از سویی حلوان با وجود این بلایای طبیعی و نظامی یورش سلاجقه ، مغول و تیموریان، ویران شد اما به علت تلاش جمعیت انبوه آن دوباره رونق می گرفت و آباد می شد(افشار، ۱/ ۶۴-۶۵) یکی از ادله برای جمعیت انبوه حلوان آثار باستانی فراوان آن است . نقش برجسته و کتیبه آنوبانی، نقش و کتیبه اشکانی، دکان داود و قلعه یزدگرد نشان از اهمیت جمعیتی شهر حلوان در تاریخ ایران باستان دارد. این شهر بر سرشاهراه اصلی خراسان - تیسفون قرار داشت و یکی از پایگاه های نظامی و اداری ایران بزرگ بود. حلوان در اوایل دوره ساسانیان، تجدید بنا شد و بعنوان دروازه شرقی تیسفون، پایتخت ساسانیان، مطرح گشت. با توجه به این اهمیت سیاسی - اجتماعی که در آثار باستانی به خوبی منعکس شده است ، می توان به کثرت جمعیت شهر حلوان رسید . در دوره اسلامی با مهاجرت قبایل عرب به این شهر جمعیت آن افزوده شد. خاندان جریر بن عبدالله بجلی و قعقاع بن عمرو در همان سال های اولیه ورود عربها به ایران، در حلوان ساکن شدند. (بلاذری، ۱/ ۱۱۱) توصیفی که جغرافیانویسان از شهر حلوان بدست می دهند برآورد تخمینی را به تصور نزدیک به واقع جمعیتی شهر کمک می کند. که این رونق و

جمعیت انبوه حلوان از نظر نگارنده با استنباط از مستندات تاریخی مربوط به قرون اولیه اسلامی می باشد اما پس از زلزله و حملات بیگانگان و امراض و سوانح از قرن چهارم به بعد روند نزولی پیدا کرد. ابن حوقل حلوان را نصف دینور وصف کرده است. (ابن حوقل، ۲/ ۱۱۲) و جیهانی حلوان را اینچنین ترسیم کرده است (حلوان شهری آبادان و در همه عراق بعد از بصره و کوفه و واسط و بغداد و سامره و حیره بزرگتر از آن نیست) (جیهانی، ۱۴۲/۱) نمودار زیر نشانگر تغییرات مختلف در دوره های تاریخی در زمینه های آثار باستانی و جمعیت و وسعت و آثار دینی و مذهبی می باشد

تصویر ۴: نمودار قراوانی حلوان در دوره های مختلف تاریخی از نگارنده شهریور ۱۴۰۰

۱۰. مطالعات معاصر داخلی و خارجی در سایت باستانی حلوان

شهرستان سرپل ذهاب (حلوان) از سال ۱۸۳۸ م به سبب فعالیت های راولینسون مورد توجه شرق شناسان قرار گرفت که بعد از او، فلانندن و پاسکال در ۱۸۴۰، ترومپلمن در ۱۸۴۵، دبویز در ۱۹۴۲، هرتسفلد و کلایس و فون گال در ۱۹۷۴ م از منطقه دیدن کردند و مشاهدات و پژوهش های

خود را منتشر ساختند. بنای حلوان و درواقع تجدید بنای آن را به قباد ساسانی نسبت می‌دهند. (طبری، ۹۲ / ۱) فعالیت باستان-شناسان ایرانی در منطقه از ۱۳۴۷ ش با بررسی‌هایی باستان-شناختی به سرپرستی علی‌اکبر سرفراز آغاز شد. بعد از ایشان، این تحقیقات در سال ۱۳۴۹ به سرپرستی سعید گنجوی و در سال ۱۳۸۴ به سرپرستی شهین کرمانجانی و در سال ۱۳۹۳-۱۳۹۴ به سرپرستی سجاد علی بیگی در شهرستان سرپل ذهاب ادامه یافته است. از مجموعه ۱۸۰ محوطه باستانی شناسایی شده است. در شهرستان سرپل ذهاب بیش از ۲۲ محوطه از سایت باستانی حلوان بر اثر جنگ ایران و عراق آسیب‌دیده است.

این شهر از دوره باستان تاکنون موردتوجه بوده است و به‌ویژه در عصر حاضر خاورشناسان باستان‌شناس به مطالعه آن پرداخته‌اند، و آن را یکی از هشت شهر باستانی دنیا دانسته‌اند (راویلینسون، ۱۵۶/۱).

تصویر ۵. نقشه استان کرمانشاه و موقعیت سرپل ذهاب (حلوان)

(نگارنده، ۱۳۹۹)

تاریخچه ی دین و مذهب

سرپل زهاب در طول تاریخ باستانی خود پذیرای ادیان آسمانی یهود، مسیح، زرتشت و اسلام و همچنین مذاهب وادیان دیگری بوده است. . بافت امروزی دینی سرپل زهاب از سه مذهب شیعه ، اهل تسنن ، اهل حق به میزان تقریباً برابر با هم از نظر جمعیتی تشکیل شده است . و پراکندگی دینی در منطقه سر ل زهاب از این قرار است .

((مذاهب سرپل زهاب))

اهل تشیع : پیروان این مذهب در قسمتهای جنوبی ، غربی و مرکزی سرپل زهاب و مناطق پاتاق و قلعه شاهین سکونت دارند . شیعیان سرپل زهاب اثنی عشری هستند زیارتگاه عمده شیعیان این شهر حرم احمد بن اسحق (ع) است که در داخل شهر واقع است . مردم شیعه سرپل زهاب طوایفی از ایل کلهر می باشند و مراسم مذهبی خود را در مقبره احمد بن اسحق (ع) ، مسجد صاحب الزمان ، مسجد جامع ، مسجد ابوالفضل العباس (ع) ، مسجد الزهرا و مصلاهی احمد بن اسحق انجام می دهند .

اهل تسنن : پیروان این مذهب اکثراً در قسمتهای شمالی سرپل زهاب و مناطق دشت زهاب ، جگیران ، ریجاب ، سر قلعه و روستای کوئیک و پاونار و پیران و بسیاری از روستاهای حومه شهر سکونت دارند و همه آنها شافعی مذهب هستند . محمد علی بهبهانی در مرآت احوال جهان آورده است که : شهر زهاب شهری است آباد و اهالی آن اغلب از اهل سنت و جماعتند و پیروان حسن صوری (یکی از صوفیان بزرگ) در آن بسیار است . مردم اهل تسنن مراسم مذهبی خود را در مسجد قادر الحسینی انجام میدهند . از آنجا که در این شهر، آتشگاه کلیسا و کنیسه در کنار هم زیست کرده اند میتوان رونق دینی را هم برای حلوان تصور کرد. زمانی که فاتحان مسلمان از راه می رسند، شهر پایگاه نظامی یزدگرد سوم آخرین پادشاه ساسانی می شود. قلعه یزدگرد مرده ریگ آن دوران است. در فتوح البلدان آمده است که جریر بن عبدالله بجلی با صلح حلوان را فتح کرد و از کشتار پرهیز کرد. (بلاذری، ۱۳۶۴: ۱۱۰)

اهل حق : پیروان اهل حق معتقدند که تحکیم و تکامل مبانی و بنای خاندانهای اهل حق توسط شخصی به نام سلطان اسحق (صحاک) انجام شده است . در بیشتر کتب تحقیقی نیز بنیانگذاری و پیشوای آیین مذکور را سلطان اسحق بر زنجی می دانند . در میان متون دینی اهل حق بر این نکته تاکید شده است که انتشار این آیین در قالب دو نوع ظهور انجام شده است که ظهور خفی آن به صورت سری بوده و ظهور دیگر آن جلی بوده و به وسیله سلطان اسحق انجام شده است در بیشتر کتب تحقیقی نیز بنیان گذاری و پیشوای آیین مذکور را سلطان اسحق بر زنجی می دانند . خاندان جریر بن عبدالله بجلی و قعقاع بن عمرو در همان سالهای اولیه ورود عربها به ایران، در حلوان ساکن شدند در میان متون دینی اهل حق بر این نکته تاکید شده است که انتشار این آیین در قالب دو نوع ظهور انجام شده که ظهور خفی آن به صورت سری بوده و ظهور دیگر آن جلی بوده و به وسیله سلطان اسحق انجام شده است و دعوت سلطان اسحق را مرحله تکاملی دعوت پیشوایان قبلی این آیین از قبیل بهلول ماهیرادر سال ۲۱۹ هجری و مبارکشاه ملقب به شاه خوشین در سال ۴۶۰ هجری میدانند . (طبری، ۱۳۹۱: ۳۴ / ۴)

اما در قرن هشتم توسط سلطان اسحق شکل دیگری به خود گرفت ،سلطان اسحق که در زبان کردی او را سلطان صحاک میگویند در سال ۶۷۵ هجری در روستای بر زنجه از بخش حلبچه در شهرستان سلیمانیه عراق به دنیا آمد ، نام پدرش عیسی و نام مادرش خاتون رمز بار می باشد و ملقب به صاحبکرم است پس از در گذشت پدرش به علت مخالفت برادران از بر زنجه به سر زمین اورامان دیه شیخان مهاجرت کرد و منطقه گوران و ارتفاعات دالاهو را برای نشر و تجدید و تبلیغ آیین اهل حق مناسب دید سلطان اسحق آیین مذکور را بر پایه اصولی که در زمان بهلول و شاه خوشین بنا نهاده شد در منطقه اورامان در کنار رود خانه سیروان در محلی به نام پردیور معین نمود به همین جهت در زبان اورامی ارکان مذکور را

بیابس پردیوری میانمند . او در آداب و رسوم مذهبی خاصی را برای پیروانش بنا گذاشت که عبارتند از : گرفتن سه روز روزه ، بنای خاندانها ، و مراسم جوز شکنی یا سر سپردگی به خاندانها و وظایف پیر و دلیل و می باشد. به اعتقاد اهل حق اصحاب سر سلطان اسحق عبارتند از : خاتون دایراک ، بنیامین ، داوود کوسوار ، بابا یادگار ، مصطفی دوان پیر موسی ، شاه ابراهیم . سلطان اسحق برای تبلیغ و نشر آیین مذکور دو تن از یاران خاص خود را به نامهای پیر بنیامین به سمت پیری و داوود به سمت دلیل برای تمامی اهل حق منصوب نمود و چون این دو نفر ازدواج نکردند و صاحب اولاد نبودند لذا هفت خاندان زیر را به نام خاندان سادات خاندان حقیقت تشکیل دادند. ۱- خاندان شاه ابراهیم ۲- خاندان عالی قلندر ۳- خاندان بابا یادگار ۳- خاندان سید ابوالوفا (خاموشی) ۵- خاندان میر سور ۶- خاندان سید مصطفی ۷- خاندان حاجی باویسی .. بعد از در گذشت سلطان اسحق چهار خاندان دیگر هم به وجود آمد که با هفت خاندان قبلی جمعا یازده خاندان فعلی اهل حق را تشکیل می دهند ، چهار خاندان بعدی عبارتند از : ۱- خاندان ذو النور ۲- خاندان آتش بگ ۳- خاندان شاه هیاس ۴- خاندان بابا حیدر لازم به ذکر است که در سیستم مذهبی اهل حق هر فرد اعم از عام و خاص باید سر سپرده یکی از خاندانها باشد چنان که خود سلطان اسحق هم به پیر بنیامین سر سپرد .

پیروان اهل حق در خارج از کشور در کشور های کردستان عراق ، ترکیه ، آلبانی ، سوریه ، افغانستان ، پاکستان ، و لبنان و پیروان اهل حق در داخل کشور در استانهای کرمانشاه ، لرستان ، آذربایجان شرقی و غربی ، لرستان ، تهران و مازندران زنجان و همدان زندگی می کنند بیشترین پیروان آیین مذکور در شهرستانهای کرند غرب]، سرپل زهاب ، اسلام آباد غرب ، گهواره ، قصر شیرین ، صحنه و .. ساکن هستند و مرکزیت پیروان مذکور در منطقه گوران

واقع است. (الفتوح، ۱۳۶۴: ۵ / ۹۲)

پیروان این آیین در شهرستان سرپل زهاب از دو ایل گوران و قلخانی هستند و در داخل شهر سرپل زهاب و دهستانهای زهاب و پشت تنگ زهاب و حومه شهر زندگی می‌کنند و مراسمهای دینی خود را در جمخانه در داخل شهر سرپل انجام می‌دهند. و ارز اماکن زیارتی آنها دکان داوود در سرپل زهاب، آرامگاه داوود و آرامگاه بابا یادگار در منطقه ی زرده و آرامگاه پیر بنیامین و پیر موسی در منطقه ی کوند و تکیه ی آقا سید براگه در روستای توتشامی آرامگاه سلطان در منطقه اورامان، زیارتگاه بهلول در منطقه دالاهو و می‌باشد. (کریستین سن، ۱۳۷۷: ۳۶۴) علاوه بر دین زرتشت، که دین رسمی ساسانیان بود، ادیان مسیح و یهود نیز در حلوان حضور داشتند. کریستین سن حلوان را بعنوان یکی از اسقف نشین های مسیحی معرفی می‌کند جالب است که مانی-اصلاح طلب دینی- در اوایل دوره ساسانی نیز زمانی حلوان را بعنوان پایگاه خود انتخاب کرد. با ورود اسلام به این منطقه، بعد از چند قرن مقاومت دینی، عاقبت اکثریت این شهر دین اسلام را پذیرفتند.

۱۲. اماکن و آثار مقدس و دینی حلوان در دوره اسلامی

دین اسلام بافت جمعیتی و شکل شهر حلوان را تغییر داد و مکان های مقدس اسلامی جای مکان های مقدس سایر ادیان را گرفت و مساجد و مقابر و مراکز دینی بسیاری که مرتبط با دین اسلام بود در حلوان ساخته شد. به دلیل استقرار تشیع در حلوان بخشی از مکان های مقدس حلوان مربوط به تشیع دوازده امامی است. مهمترین این مکان ها، سیر تاریخ اسلام و تشیع در شهر حلوان را به خوبی ترسیم کرده است و نشان می‌دهد حلوان جایگاه تاریخی ویژه در غرب ایران در تحولات تاریخ اسلام و تشیع داشته است مانند مقبره احمد بن اسحاق از ارکان مذهب تشیع امامیه که مرکز توسعه تشیع بود. اماکن مذهبی موثر قابل ذکر که اکنون زیارتگاه و محل عبادت در شهر است عبارت است از:

۱. مقبره احمد بن اسحاق:

تصویر ۶ : حرم احمد بن اسحاق ، نگارنده ، ۱۳۹۴

ابوعلی احمد بن اسحاق اشعری قمی از اصحاب امام محمد تقی و امام علی نقی و امام حسن عسکری بوده و در نزد امام حسن عسکری امتیاز خاص داشته است او در قم وکیل آن حضرت بوده و پس از وی از وکلای امام زمان (عج) به شمار می رفتند و او در عصر خویش پیشوا و بزرگ علما و فقها و محدثین قم بود و در میان انبوه علمای قم بخصوص دانشمندان اشعری خاندان خود که اکثریت فقها محدثین قم را تشکیل می دادند چهره ی درخشان و فرد شاخص و سرشناس آنها بود. شیخ طوسی در کتابش به نام « رجال » می نویسد: ابوعلی احمد بن اسحاق بن عبدالله بن سعد بن مالک بن احوص اشعری قمی از دانشمندان و محدثین سده سوم هجری است او بارها به حضور امامان هم عصرش شرفیاب شد و مودت و ارادت خویش را به پیشگاه مقدس آنان ابراز داشت او عالمی زاهد، فقیهی پارسا و محدثی بزرگ از خاندان معروف اشعری و اهل قم بود که از در یای دانش امام جواد و امام هادی (ع) دانش آموخت و از امتیازی ویژه در نزد امام حسن عسکری (ع) بر خور دار بود (شرح نهج البلاغه، ۸ / ۳۰۳) تا آنجا که می توان او را از آن مولود مبارک بشارت داد. در فرازی از نامه آمده است ای احمد بن اسحاق دوست داشتم این خبر را به تو بدهم تا به این سبب خداوند تورا خوشحال کند، آنگونه که مرا خوشحال نمود با وجود انبوه علما و

محدثان قم بخصوص دانشمندان خاندان اشعری که احمد خود یکی از آنان به شمار می آید امام حسن عسکری (ع) او را به عنوان وکیل خویش انتخاب کرد. پس از شهادت امام حسن عسکری احمد مورد توجه و عنایت حضرت مهدی (عج) قرار گرفت و توقیعاتی از طرف آن حضرت برایش صادر گردید (بحارالانوار، ۳۲ / ۳۴۵)

۲- مقبره آقا سید نجف جاسمی اجاق: آقا سید نجف جاسمی اجاق فرزند سید فتح الله نوه سید فرج معروف به (بور سوار) از سادات حسینی در سلسله نسب طولی سادات به ائمه معصومین منتسب است مقبره ایشان در جوار حرم احمد بن اسحاق مدفون است (مصاحبه کننده: نگارنده مصاحبه شونده، سید حشمت جاسمی اجاق از نوادگان)

۳- آرامگاه ابو دجانة: قبرستانی از صدر اسلام با تعدادی آرامگاه به سبک چهارطاقی های دوره ساسانی وجود دارد. در میان این قبور، بنای عظیمی دیده می شود که در میان اهالی محل از احترام خاصی برخوردار است. این آرامگاه چهارضلعی است و بر فراز آن گنبدی مخروطی شکل قرار دارد. در جنوب این آرامگاه بنای دیگری شبیه به آن ولی در ابعاد کوچکتر ساخته شده است و در داخل آن چند سنگ قبر به چشم می خورد. این دو آرامگاه با لاشه سنگ و ملاط گچ ساخته شده و سطوح بیرونی و داخل آنها با ملاط گچ اندود شده است. ابو دجانة یکی از یاران باوفای پیامبر (ص) بود در جنگ احد هنگامی که مشرکان نیروهای اسلام را شکست دادند، ابو دجانة همراه با دیگر یاران آن بزرگوار در کنار پیغمبر باقی ماند و از آن حضرت مردانه دفاع کرد مقبره ابو دجانة امام دوجانة مربوط به صدر اسلام است و در شهرستان دالاهو، بخش مرکزی، دهستان بان زرده، روستای زرده واقع شده است. (دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران شهر ۲۰۱۹).

تصویر ۷ : ابو دجانہ ، عکس از نگارند ، ۱۳۹۵

۴. سید حمزه : (گور حمزه قاری)

سید حمزه قاری یکی از قاریان و محدثان مشهور صدر اسلام و از شاگردان و اصحاب امام صادق (ع) بوده است که در مقبره ایشان در سراب زهاب یکی از دهستان های حلوان بر سر راه جدید که به مله دیزگه منتهی می شود که اهالی محل به آن سید حمزه می گویند این قبر در یک آتشگاه ساسانی واقع شده و وجود این قبر اسلامی شاید موجب شده باشد که بقایای آتشگاه ساسانی تاکنون بر جا مانده است بر خلاف تصور اهالی این قبر متعلق به حمزه قاری معروف که یکی از قراء هفتگانه قرآن به شمار است می باشد ابو عماره حمزه بن اسمعیل کوفی معروف به زیار همان قاری معروف که (ابو الحسن کسایی) دانشمند و نحوی معروف قرائت قرآن را از وی آموخته است. حمزه روزگار خود را به تجارت بین کوفه و حلوان می گذارند، و از این دو شهر اجناسی تهیه می کرد در یکی از سفرهای تجاری به سال ۱۵۶ هـ ق در سن ۷۶ سالگی در حلوان وفات و همانجا مدفون شد (فاطمی نسب، ۱/

۵. مسجد عبدالله بن عمر

این مسجد یکی از مساجد تاریخی صدر اسلام است که در روستای شالان از توابع ریجاب در نزدیکی سرپل زهاب واقع شده است مسجد عبدالله بن عمر یکی از مسجدهای تاریخی استان کرمانشاه است که در ریجاب قرار دارد و در دوران صدر اسلام بنا شده است این مسجد در مرکز روستای ریجاب قدیم (ریجاب بالا) قرار دارد از لحاظ جغرافیایی وابسته به حلوان بوده است. بنای این مسجد مستطیل شکل بوده و از قلوه سنگ و ملاط ساخته شده است محراب مسجد برخلاف سایر مساجد اسلامی از دیوار جنوبی بیرون نیامده بلکه به وسیله گچبری به دیوار مسجد اضافه شده است. منبر مسجد پشت به محراب ساخته شده و مصالح آن سنگ و گچ می باشد. این منبر دارای پنج پله است. این بنا از ابنیه‌های قبل از اسلام بوده که در روزگار اسلامی به مسجد تبدیل شده است. محققین بنای این مسجد را به عبدالله بن عمر، فرزند خلیفه دوم مسلمانان نسبت می‌دهند. (محمودی، ۱/ ۳۵).

تصویر ۸ : مسجد عبدالله بن عمر عکس از نگارنده ۱۳۹۴

۶. بابا یادگار

بابایادگار در حدود فاصله ۴۰ کیلومتری سر پل زهاب بر امتداد جاده ریجاب قرار دارد و در ۱۵ کیلومتری جاده سرپل زهاب به کرمانشاه جدا شده و به سمت دهستان های سرسبز و خوش آب و هوای ریجاب می رود بابا یادگار (به کردی: باوه یائار) فرزند سلطان سهاک، یکی از بزرگان اهل حق و از هفت تن است. آرامگاه وی در روستای زرده در شهرستان دالاهو در استان کرمانشاه، نزدیک

قلعه یزدگرد و در دامنه کوه تخت سرانه در دالاهو قرار دارد. بابا یادگار در باور یارسان از طرفداران و همراهان سلطان سهاک و مادری به نام «داده سارا» (دادا ساری) بوده در سده هشتم هجری متولد شده و در هنگام جوانی بنا به دستور سلطان سهاک برای گسترش دادن آیین یارسان به هندوستان و پاکستان رهسپار شده است (سایت جامع گردشگری ایران دانش‌نامه یارسان) بابا یادگار متأهل نشده و فرزندی نداشته است. او دو نفر از یارانش به نام خیال و وصال به سمت «پیر» بر مریدانش، جانشین خود گردانید و سادات خاندان بابایادگار از نسل آن دو نرفتند. دشمنان یارسان بابایادگار را کشتند و یارانش او را در دامنه کوه تخت سرانه در روستای زرده در استان کرمانشاه به خاک سپردند که آرامگاه بابا یادگار هم‌اکنون در آنجا قرار دارد. از او مجموعه‌ای از کلام مقدس به نام «زالال زلال» به جای مانده است. همچنین در میان جواهرات، یاقوت جلوه بابا یادگار است (صفی زاده، ۱۰۳/۱)

آرامگاه بابا یادگار، در دامنه کوه تخت سرانه در روستای زرده از نظر معماری این بنا به صورت فضای مربع شکل کوچکی است و بر روی آن گنبد مخروطی شکلی قرار گرفته است. سطوح داخلی و خارجی این بنا به وسیله ملات گچ اندود شده است. این مقبره، یکی از زیارتگاه‌های مهم یارسان به‌شمار می‌رود. بیش تر از این مشایخ در اوایل حکومت صفویان زندگی می‌کردند و در نوار مرزی ایران و عثمانی به ترویج دین یارسان اشتغال داشتند. در نزدیکی زیارتگاه بابایادگار چشمه غسلان، هفت تن، چهل تن و هائیتا از جمله زیارت‌گاه‌های یارسان به‌شمار می‌رود. (طاهری، ۴۵۹ / ۱)

تصویر ۹: بابایادگار، ۱۳۹۵، نگارنده

با توجه به تنوع فرهنگی و اقوام و ادیان و مذاهب مختلف در طول تاریخ در این شهر هیچ عاملی ناشی از تنوع مذکور نتوانسته باعث اختلاف و جدایی و شکاف بین این مردمان باشد لذا در اثر این تنوع آثار فرهنگی و دینی و همچنین فرهنگهای متنوع باعث رونق و پیشرفت فرهنگی و تبادل اندیشه و افکار در دوره اسلامی شده است لذا بزرگترین خسارت و زیان ناشی از حملات خارجی و بلایایی طبیعی و بیماریها بوده است و از لحاظ آموزش دینی و فرهنگی کارهای فراوان توسط عالمان و قاریان و محدثان به واسطه ارتباط با خلافت بغداد و ائمه که نزدیک به منطقه بوده اند صورت گرفته است که آثار باقی مانده نشانگر این واقعیت است. (نگارنده، ۱۴۰۰)

نتیجه گیری:

چنانکه ملاحظه شد متون تاریخی حرکت منظم تغییرات تاریخی و سیاسی اجتماعی و فرهنگی و دینی و اقتصادی در محدوده جغرافیایی حلوان از دوره پیش از باستان تا دوره اسلامی را ثبت کرده اند و پژوهش حاضر آن ها را استخراج و دسته بندی کرد و جغرافیای تاریخی حلوان را به خوبی در چهارچوب مختصات تاریخ محلی تحلیل و تبیین کرد و به سبک تاریخنگاری تاریخ محلی شهر، آن ها را تدوین کرد. در این پژوهش به تاریخ اسلامی و فرهنگی حلوان و آثار فراوان و جمعیت آن در دوران توسعه شهر تا قرن هفتم و رکود آن بر اثر حملات سلجوقیان و مغول و زلزله های پی در پی که باعث روند کندی و کمبود جمعیت تا حد نابودی را اشاره کرده است که قابل توجه میباشد همچنین نتیجه میگیریم که شهر حلوان دروازه ورود اسلام و حاکمیت حکومت های مختلف بوده و در هر دوره ای شاهد ترقی فرهنگی و تمدنی با حفظ رسومات و سنن در تاریخ محلی مردمان بوده ایم، وجود حرم احمدبن اسحاق و دانشمندان بزرگی با لقب حلوانی و سادات محلی نشان بر اهمیت

این محل است آثار بجا مانده حاکی از این موارد است در این شهر مردمانی غیور و مرزدارانی بوده اند که تمامی ناملایمات را به جان خریده اند. حاصلخیزی کشاورزی و تنوع اقوام و مذاهب و تجاری بودن منطقه به واسطه راه ابریشم و جاده موصلاتی بغداد خراسان و زیارت عتبات بر رونق آن افزوده است این پژوهش بر ضرورت فعالیت های گسترده آموزشی و پژوهشی و عمرانی پایدار در منطقه حلوان تاکید نموده شهری که در کنار رود جاری تاریخ باستان و اسلام الوند قرار دارد و فقط توسعه پایدار و بسیار بلند مدت زمینه استفاده بهینه از منابع و مواهب طبیعی و اجتماعی آن مانند آب و طبیعت و تاریخ سرشار باستانی و مردم محلی را امکان پذیر می سازد زیرا این شهر به طوری که تاریخ نشان می دهد همواره در معرض آسیب سوانح بوده است. این پژوهش می تواند به عنوان نقشه راه برای مهندسی فرهنگ و تمدن نوین اسلامی و ایرانی در منطقه حلوان مستعد استفاده اهل تحقیق و مراکز اجرایی برای انجام اقدامات لازم است تا آن ها بتوانند موجبات توسعه گسترده و پایدار در چهارچوب احیا هرچه بیشتر معادن و سرمایه های تاریخی و مذهبی و طبیعی و اجتماعی حلوان را فراهم سازند

منابع

. ابن حوقل ، ابوالقاسم محمد (۱۳۴۵)، *صورة الارض*، ترجمه دکتر جعفر شعار ، تهران ، انتشارات

بنیاد فرهنگ ایران ،

..الحموی بغدادی، یاقوت، (۱۳۶۶) *معجم البلدان*، ترجمه دکتر علینقی منزوی ، تهران، ناشر ساز

مان میراث فرهنگی

. افشار سیستانی، ایرج ، (۱۳۸۷)، *تاریخ تمدن اقوام آریایی*، انتشارات نگارستان،

. بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۳۶۴)، *فتوح البلدان*، ترجمه آذرتاش آذر نوش، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران،

. پیر نیا، حسن (مشیر الوله)، (۱۳۸۵)، *تاریخ ایران باستان*، تهران، انتشارات نگاه

. تقی زاده، سید حسن، (۱۳۷۹)، *از پرویز تا چنگیز*، تهران، انتشارات دنیای کتاب

. جیهانی، ابوالقاسم بن احمد، (۱۳۶۸)، *اشکال العالم*، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، مشهد:

انتشارات آستان قدس رضوی.

. راولینسون، هنری؛ (۱۳۶۲) *سفرنامه راولینسون*، ترجمه اسکندر امان الهی بهاروند، تهران، نشر

آگاه .

. رضایی، عبد العظیم، (۱۳۷۸)، *تاریخ ده هزار ساله ایران*، تهران، انتشارات در و اقبال.

. شهیدی پاک محمدرضا، (۱۳۹۷)، «شیوه نگارش تاریخ محلی در نمونه سیسپیل»، سال اول -

شماره ده، دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی.

. شهیدی پاک، محمدرضا، (۱۳۹۲)، «تاریخ محلی سیسپیل در عهد اغالبه»، فاطمیان، کلبیان، مجموعه

چکیده مقالات سومین نشست تاریخ محلی، دانشگاه اصفهان.

. صفا، ذبیح الله، (۱۳۷۰)، *سرگذشت سه هزار و پانصد ساله ایران*، ه تهران ۰ شماره ۲، صفحه ۱۰ .

. طبری، محمد بن جریر، (۱۳۹۱)، *تاریخ طبری*، به نقل از (قنبری و خسروی زاده)، ج ۲، ص ۹۲.

تهران، اساطیر.

. طاهری، طیب، (۲۰۰۹)، *فرهنگ سرانجام*، چاپ اول، ص ۴۵۹، عراق، اربیل: مرکز تحقیق و نشر

مکریانی .

. علی بیگی، سجاده، (۲۰۱۹)، *تپه های باستانی دوره ایلخانی در سر پل ذهاب*، شماره ۹۳.

. فاطمی نسب ، مجتبی ، (۱۳۹۷)، درآمدی بر شرح حال حمزه زیات .

. گریشمن، رنه، (۱۳۷۴)، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه دکتر معین، نشر تهران .

. گلزاری مسعود و جلیلی محمد حسین، (۱۳۷۵)، کرمانشاهان باستان.

. مستوفی، حمدالله، (۱۳۸۱)، تاریخ گزیده تهران، امیر کبیر. حدیث امروز.

. مشکوتی، نصر الله، (۱۳۴۹)، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران ، تهران .

. مقدسی؛ ابو عبدالله محمد بن احمد، (۱۳۸۵)، احسن التفاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی

منزوی، ، تهران، کومش.

. محمدی فر، یعقوب، (۱۳۸۶)، باز شناسی نقش بر جسته اشکانی سر پل ذهاب ، مجله علمی

پژوهشی شماره ۵۰، ص ۱۱۹ .

. محمودی، علیرضا، (۱۳۸۵)، چشم‌انداز گردشگری منطقه ریجاب، کرمانشاه : نشر طاق بستان .

. نیکنامی ، کمال‌الدین، (۱۳۹۹)، گذرگاه کوهستانی غرب زاگرس مرکزی و شاهراه خراسان بزرگ ،

مطالعات باستانشناسی، دور □ ۱۲، شمار □ ۲، ص ۲۴۷ .

. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، (۱۳۶۶)، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: انتشارات

علمی فرهنگی .

. Shahidipak, Mohammadreza, 2019, Local History as Geometry for Humanity Science by Using Cartesian Coordinates System, **Journal of Social Sciences and Humanities**, Vol.5, No.3, Sep. 2019, Pub. Date: May 31, 139-148..